

УДК 159.92:316.6

Сердюкова І.М.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Сердюкова І.М. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації у вітчизняній психологічній літературі. Статтю присвячено теоретичному аналізу вивчення проблеми соціальної адаптації у вітчизняній психологічній літературі. Зроблено аналіз сутності соціальної та соціально-психологічної адаптації з точки зору різних наукових позицій та підходів. Розглянуто соціальну адаптацію як взаємодію двох взаємоадаптивних структурно складних систем: особистості і соціального середовища. Розкрито поняття «адаптаційний потенціал» та «особистісний адаптаційний синдром». Проаналізовано три аспекти соціальної адаптації: власне адаптація розглядається як процес, адаптивність – як здатність, а адаптованість – як результат цього процесу.

Ключові слова: особистість, соціальна адаптація, соціально-психологічна адаптація, адаптивність, адаптованість, адаптаційний потенціал.

Сердюкова И.Н. Теоретический анализ изучения проблемы социальной адаптации в отечественной психологической литературе. Статья посвящена теоретическому анализу изучения проблемы социальной адаптации в отечественной психологической литературе. Сделан анализ сущности социальной и социально-психологической адаптации с точки зрения различных научных позиций и подходов. Рассмотрена социальная адаптация как взаимодействие двух взаимно адаптивных структурно сложных систем: личности и социальной среды. Раскрыты понятия «адаптационный потенциал» и «личностный адаптационный синдром». Проанализированы три аспекта социальной адаптации: собственно адаптация рассматривается как процесс, адаптивность – как способность, адаптация – как результат данного процесса.

Ключевые слова: личность, социальная адаптация, социально-психологическая адаптация, адаптивность, адаптированность, адаптационный потенциал.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується зростаючим динамізмом суспільно-політичного життя, радикальними соціально-економічними перетвореннями, значними соціокультурними трансформаціями. Стрімкі зміни встановлюють високі вимоги щодо особистісного розвитку людини, яка має володіти креативним мисленням, уявою, розвинутою мотиваційно-вольовою й емоційною сферами, здатністю швидко адаптуватися до змінних умов середовища. У зв'язку з цим необхідність вивчення проблеми соціальної адаптації набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми соціальної адаптації були предметом вивчення як зарубіжних учених (З. Фрейд, Г. Гартман, Б. Скіннер, Ж. Піаже, Л. Фестінгер, А. Маслоу, К. Роджерс, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Дж. Даллард, М. Мід, Н. Міллер, Р. Сірс, Т. Френч та ін.), так і вітчизняних. Аналіз вітчизняної наукової літератури свідчить, що предметом дослідження стають теоретичні питання, пов'язані з визначенням феномену соціальної адаптації (Д.А. Андреева, І.О. Милославова, Л.М. Растова та ін.), з розглядом методологічних проблем адаптації (О.Б. Георгієвський, Т.Г. Дичев, А.В. Сахно, Б.Д. Паригін, В.П. Петленко, Г.І. Царегородцев та ін.), методики її дослідження (О.І. Зотова, І.К. Кряжева, І.І. Ляхов, А.В. Фурман та ін.), дослідження адаптації робітників у виробничих колективах (С.Д. Артемов, М.П. Будякіна, А.А. Русалінова, М.О. Свиридов, Г.І. Шинакова та ін.), студентів у ВНЗ (М.С. Дмитрієва, Ю.С. Колесніков, Г.П. Медведєв, В.А. Семиченко, В.С. Штифурак та ін.). О.Г. Мороз зробив значний внесок у розробку проблеми соціальної адаптації молодого вчителя. Структурний аналіз соціальної адаптації здійснено у роботах М.О. Свиридова, І.О. Милославової, Л.М. Растової, М.І. Скубій та ін. Заслужують на увагу роботи, присвячені адаптації дитини до школи (М.М. Безруких, С.П. Єфімова, М.Р. Бітянова, Р.В. Овчарова). Актуальності нині набуває проблема соціальної та соціально-психологічної адаптації особистості на етапі її розвитку і становлення (В.І. Войтко, О.А. Кононко, Б.Д. Паригін, О.В. Петровський, І.С. Булах, Л.В. Дзюбка та ін.).

Мета статті полягає в теоретичному аналізі проблеми соціальної та соціально-психологічної адаптації у вітчизняній психологічній літературі.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теорія соціальної адаптації розвивається в руслі різних психологічних підходів і напрямів. Переважна більшість дослідників у своїх роботах розкривають соціальну суть адаптації, хоч, на жаль, наука ще не має чіткого визначення змісту поняття «соціальна адаптація», однаково застосованого до всіх підпорядкованих йому об'єктів, що породжує значні труднощі в теоретичних і емпіричних дослідженнях. Як зазначає О.Г. Мороз, це пояснюється двома обставинами: по-перше, соціальна адаптація – це взаємодія двох взаємоадаптивних структурно-складних систем: особистості і соціального середовища, проблема співвідношення яких недостатньо розроблена в сучасній філософській, соціологічній і соціально-психологічній літературі. По-друге, термін «адаптація» наділений соціальним змістом зі збереженням деяких біологічних характеристик. Це пояснюється тим, що в суспільних науках вживати цей термін стали порівняно недавно, а в біології він має вікову історію [14].

Термін «адаптація» був уперше введений німецьким фізіологом Аубертом в 1865 році для характеристики явища пристосування чуттєвості органу зору (або органу слуху) до дії адекватного подразника [13, 7]. Згодом це поняття наповнилось широким змістом, стало використовуватись у природничих і суспільних науках, зокрема в соціальній психології. Відомо, що людина являє собою єдність біологічної, психологічної і соціальної структури, які володіють відносною самостійністю у своєму

формуванні та функціонуванні і мають свої певні сфери прояву. «Не можна ототожнювати біологічну сторону особистості і її механізм пристосування до біологічного середовища з соціальною стороною особистості та її адаптацією до соціальних умов» [24, 22]. Соціальний аспект вивчення особистості та її поведінки припускає з'ясування конкретної взаємодії особистості і суспільства, яке здійснюється за допомогою різних форм соціальної діяльності, через яку кожна людина безпосередньо включається в систему об'єктивних суспільних відносин [24, 23].

На взаємне пристосування індивіда і середовища з метою нормального функціонування та розвитку в процесі соціальної адаптації вказує М.О. Свиридов. Він підкреслює, що індивід і середовище одночасно виконують роль суб'єктів і об'єктів адаптації. Автор досить детально розглядає суть соціальної адаптації особистості в конкретному трудовому колективі, її функції і механізми, а також фактори, що впливають на цей процес [22].

О.Г. Мороз розглядає соціальну адаптацію як багатофакторний і багатомірний процес входження особистості до нового соціального середовища з метою сумісної діяльності в напрямку прогресивної зміни як особистості, так і середовища [14].

І.О. Милослава розглядає соціальну адаптацію як один із механізмів соціалізації, що дозволяє особистості (групі) активно включатися в різні структурні елементи соціального середовища шляхом стандартизації ситуацій, що повторюються. Це, вважає автор, дає можливість особистості або групі успішно функціонувати в умовах динамічного соціального оточення [13]. Це визначення, на думку багатьох дослідників, було найбільш повне для свого часу (1974 р.), на тлі достатньо стабільної соціальної ситуації. Зараз викликає сумнів положення про те, що основним засобом адаптації особистості в соціальному середовищі є стандартизація ситуацій. У сучасних умовах, які вирізняються високою динамічністю, стандартизація поведінки не може забезпечити ефективність соціальної адаптації [8]. Але на той час І.О. Милослава піднялась на такий рівень осмислення досліджуваної проблеми, який значно випереджав свій час. Вона поставила питання, що стосується методології дослідження проблеми адаптації як системного соціо-психо-біологічного явища [8].

Концепція соціальної обумовленості психічного була розроблена вітчизняними психологами Л.С. Виготським, О.М. Леонтьєвим, С.Л. Рубінштейном. Вони довели, що поведінка людини, в тому числі і адаптація, обумовлена не тільки суб'єктивними психологічними факторами, а й соціально-психологічними, соціальними [14, 45].

У працях Л.С. Виготського особлива увага звертається на тісний зв'язок процесу адаптації і культурно-історичних умов життя людини. На основі психічних функцій розвиваються соціальні відносини, що поступово стають особистісними. За Л.С. Виготським, кінцевою метою будь-якого виховання є пристосування дитини до того середовища, в якому їй доведеться жити і діяти. Він обстоює принцип активності, стверджуючи, що ставлення людини до середовища повинно мати характер активності, а не простої залежності [6].

С.Л. Рубінштейн теж стверджує ідею активності особистості, її «діючу сутність», здатність робити вибір, приймати рішення, що впливають на власний життєвий шлях. Він вводить поняття особистості як суб'єкта життя. Прояви цього суб'єкта в тому, як здійснюється діяльність, спілкування, які виробляються лінії поведінки на основі бажань і реальних можливостей. За С.Л. Рубінштейном, виділяють три основні чинники розвитку особистості: природна організація людини (передумови), соціальне середовище (умови) і власна активність людини (діяльність). Науковець простежує взаємопроникнення людини і середовища засобом дії. При цьому основним рушійним процесом адаптації особистості визнається ситуація, яка, з одного боку, стимулює людину до дій, а з іншого – сама несе в собі результати суб'єктивного ставлення і зовнішньої активності суб'єкта [21].

О.М. Леонтьєв, фундатор вітчизняної психології діяльності, розглядає успішну адаптацію особистості через засвоєння людиною провідного виду діяльності як ланки між особистістю і предметним світом. Важливість саме переходу від суб'єкта до діяльності і від діяльності до предмета має подвійну цінність: підкорюючись предметній дійсності, діяльність видозмінюється, збагачується і кристалізується у продукт [11]. Таким чином, адаптація виступає не тільки процесом, але й результатом цього процесу.

Теоретичні пошуки проблеми адаптації з позицій діяльнісного підходу здійснювались й іншими авторами.

А.В. Петровським розроблено концепцію персоналізації та модель розвитку особистості при входженні її у відносно стабільне соціальне середовище. Адаптація розглядається автором як момент становлення особистості, мікроцикл в її розвитку. Він виділяє три фази розвитку особистості: адаптація, індивідуалізація, інтеграція. На фазі адаптації відбувається активне засвоєння особистістю чинних у групі норм і оволодіння відповідними формами і засобами діяльності. Суб'єкт не може здійснити потребу виявити себе як особистість, поки він не освоїв прийнятих у групі норм і цінностей, не опанував прийоми і засоби діяльності. Ефективна адаптація досягається індивідом за рахунок суб'єктивно пережитих втрат деяких своїх індивідуальних відмінностей, ілюзії «розчинення в масі». Такий підхід побудований на визнанні в індивіда права бути особистістю – на потребі у персоналізації, що реалізується в конкретній діяльності, яка здійснюється в конкретній соціальній ситуації [16].

Теоретичні положення, висунуті А.В. Петровським, знайшли свій подальший розвиток у роботах В.А. Петровського, автора теорії надситуативної активності. В.А. Петровський у своїй теорії вперше сформулював принцип неадаптивності. Автором робиться акцент не на адаптивності особистості, а на її

неадаптивності. Неадаптивність слугує моментом динаміки особистості і, разом із тим, забезпечує її цілісність [17].

В.А. Петровський використовує системний підхід до дослідження проблеми адаптації. Необхідність системного вивчення пристосувальної активності людини до умов навколишнього середовища підкреслювалася багатьма дослідниками.

Одним із засновників акмеологічного підходу у дослідженні адаптації є Б.Г. Ананьєв, який розглядав людину як систему, що містить індивідний, особистісний і суб'єктний рівні. Відповідно до цього адаптація включає три підсистеми: 1) підсистему індивідних властивостей, що інтегруються в темпераменті; 2) підсистему особистісних властивостей, що інтегруються в характері; 3) підсистему суб'єктних властивостей, вищою формою інтеграції якої є здібності. Кожна з різнорівневих властивостей виконує адаптивні функції в загальній структурі, які стають зрозумілими лише в аналізі функціональної активності цілісного об'єкта, як особистість пристосовується до різних вимог оточуючого середовища і не відчуває при цьому внутрішнього дискомфорту, а також без виникнення конфліктів з оточенням [2].

Г.О. Балл у своїх роботах, спрямованих на вивчення адаптації людини до соціального середовища, відзначає системний характер адаптації, розуміючи її як «взаємодію між компонентами реальних систем» [4, 94]. У такій взаємодії автор виділяє активну підсистему (наприклад, організм або суб'єкт) і середовище, в якому ця система функціонує. Г.О. Балл вважає, що при дослідженні взаємодії індивіда з соціальним середовищем треба враховувати «багатошарову будову обох компонентів системи «індивід – середовище». Автор також зазначає, що важливим напрямком активності суб'єкта є пошук ним для себе такого середовища, яке найкращим чином гармоніювало б з його індивідуальними властивостями [4, 97].

Спираючись на положення системного підходу до вивчення соціальної адаптації особистості, М.В. Ромм стверджує, що «адаптивна система належить до класу самокеруючих, функціональних, ієрархічно організованих систем відкритого типу, що здійснюють свою діяльність на основі інформаційного принципу зворотного зв'язку, і дозволяє врахувати весь комплекс соціокультурних, економічних, політичних і психологічних факторів і впливів на характеристики пристосувального процесу особистості в соціумі» [20, 18].

Запропоноване І.О. Милославою визначення соціальної адаптації теж базується на розумінні адаптації як системного явища, що забезпечує індивіду включення в систему суспільних відносин у ході здійснення специфічних форм діяльності. Соціальна адаптація, на думку автора, дозволяє особистості «активно включатися в різні структурні елементи соціального середовища» і дає можливість «успішно функціонувати в умовах динамічного соціального оточення» [13, 5].

На думку О.К. Зав'ялової, системний підхід «дозволяє подолати штучний поділ видів і рівнів адаптації та уточнити поняття адаптації» [8, 59]. Адаптація, за автором, являє собою «цілісний, системний процес, що характеризує взаємодію людини з природним і соціальним середовищем» [8, 59].

Постулювання системної природи адаптації міститься також у працях Ф.Б. Березіна, О.Б. Георгієвського, В.А. Семиченко. Так, Ф.Б. Березін визначає адаптацію як процес встановлення оптимальної відповідності особистості та оточуючого середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, який дозволяє задовольняти потреби та реалізовувати значущі цілі, забезпечувати відповідність психічної діяльності та поведінки вимогам середовища [5, 166]. Автор, використовуючи комплексний підхід до аналізу проблеми адаптації, виділив в ній три основних рівні: психофізіологічний, психологічний і соціально-психологічний. Соціально-психологічний рівень автор визначає як відносно самостійний, незалежний від двох інших. На його думку, успішна адаптація цього рівня забезпечує адекватну мікросоціальну взаємодію і досягнення значущих цілей. Разом із тим, важливим є положення автора про те, що ефективність соціально-психологічної адаптації визначається успішністю індивідуальної адаптації на психофізіологічному і психологічному рівнях [5].

На думку В.А. Семиченко, яка запропонувала концепцію системного розгляду процесу адаптації, в основі цієї концепції лежить ідея про те, що загальна ефективність процесу адаптації людини до нових умов суттєво залежить від інтеграційних тенденцій особистості. Тобто загальний процес адаптації – це складне явище, яке має певну структуру, складається із багатьох відносно незалежних процесів. Кожен із них обслуговує певну систему відносин, які виникають у людини з відповідною системою, і в сукупності з ними та відповідними зв'язками складає певний структурний компонент [23].

А.Г. Маклаков вважає, що оцінити адаптаційні можливості особистості можна через оцінку рівня розвитку психологічних характеристик, найбільш значущих для регуляції психічної діяльності і процесу адаптації. Чим вище рівень розвитку цих характеристик, тим вище ймовірність успішної адаптації, тим значніше діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких індивід може пристосуватися. Вказані психологічні особливості особистості взаємопов'язані і становлять одну з інтегральних характеристик психічного розвитку особистості – особистісний адаптаційний потенціал, показники якого містять інформацію про відповідність або невідповідність психологічних характеристик особистості загальноприйнятим нормам [12].

Поняття «адаптаційний потенціал» розглядається в якості синонімічного поняттю «адаптивність» і залучається для позначення властивості, що виражає можливості особистості до адаптації.

У свою чергу, С.Т. Посохова вводить спеціальне поняття «особистісного адаптаційного синдрому», який характеризує загальні для різних способів взаємодії з мінливими соціальними, предметно-технологічними та природно-кліматичними умовами середовища прояви адаптаційного потенціалу, які

пов'язані з активізацією особистісної регуляції. Особистісна регуляція забезпечує створення внутрішніх умов для перетворення сформованих взаємин з середовищем і отримання необхідної незалежності від впливів середовища. Активність особистісної регуляції визначається поєднанням об'єктивних ознак середовища, їх особистісним змістом і переважаючим способом взаємодії з мінливою реальністю. На думку С.Т. Посохової, адаптаційний потенціал доцільно представляти як інтегральне утворення, що об'єднує в складну систему соціально-психологічні, психічні, біологічні властивості і якості, що актуалізуються особистістю для створення і реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності [18].

Дослідження внутрішніх факторів, що обумовлюють ефективність адаптації, в якості яких виступають різнорівневі характеристики особистості, також представлені роботами А.А. Налчаджяна [15], А.О. Реана [19] та ін.

У розумінні А.О. Реана явища адаптації та особистісного розвитку взаємно доповнюють один одного, утворюючи різні напрямки для самоактуалізації особистості. Саме особистісні характеристики багато в чому визначають успішність або неуспішність адаптації, а сама адаптація є потужним стимулом для розвитку особистості. А.О. Реан пропонує оригінальну модель соціальної адаптації [19, 284]. Він розглядає соціально-психологічну адаптацію як активну самозміну особистості відповідно до вимог ситуації. При цьому внутрішній критерій пов'язується із психоемоційною стабільністю, особистісним комфортом, станом задоволення, відсутністю дистресу та відчуття загрози; зовнішній – відображає відповідність реальної поведінки особистості настановам суспільства, вимогам середовища, прийнятим у соціумі правилам [19].

Особливості соціально-психологічного дискурсу адаптації особистості, її соціально-психологічну адаптованість А.А. Налчаджян характеризує як «такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли вона без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє власні основні соціогенні потреби, повно виконує ті рольові очікування, які ставить перед нею еталонна група, переживає стан самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей» [15, 18]. Автор визначає адаптацію як соціально-психологічний процес, який за сприятливого перебігу приводить до стану адаптованості. А.А. Налчаджян окремо виділяє здатність до адаптації (адаптивність), при цьому зазначає, що за рівнем володіння цією здатністю є великі індивідуальні відмінності [15, 50].

І.К. Кряжева також наголошує, що при сприятливому перебігу процес соціально-психологічної адаптації приводить особистість до стану адаптивності і визначає її як здатність особистості оптимально реалізовувати внутрішні можливості, здібності та особистісний потенціал у значущих сферах [9].

С.О. Ларіонова, автор структурно-функціональної моделі системи соціально-психологічної адаптації особистості, також визначає соціально-психологічну адаптацію як процес взаємодії особистості та соціального середовища, що спрямований на досягнення певного ступеня відповідності результатів діяльності вимогам соціуму; соціально-психологічну адаптованість особистості як результуючу характеристику процесу адаптації, що обумовлена адаптаційними ресурсами особистості та параметрами конкретного соціального середовища; адаптаційні ресурси особистості як низку її соціально-психологічних та індивідуальних характеристик, що визначають ступінь соціально-психологічної адаптованості особистості у конкретних соціальних умовах [10].

Отже, у вітчизняній психологічній літературі аналізуються три аспекти соціальної адаптації: власне адаптація розглядається як процес, адаптивність – як здатність (здібність), а адаптованість – як результат такого процесу. Також поряд із загальним поняттям «соціальна адаптація» дедалі частіше на сучасному етапі використовується поняття «соціально-психологічна адаптація».

Соціально-психологічні аспекти адаптації особистості активно досліджуються з 80-х років ХХ ст.

А.О. Реан вважає, що соціально-психологічну адаптацію необхідно визначати як психологічну і соціальну адаптацію в їх сукупності, що дозволить особистості досягти самореалізації у гармонії з соціальним середовищем [19].

А.К. Акименко відзначає, що в соціально-психологічних концепціях поняття «адаптація» розглядається у вузькому та широкому розумінні. У широкому сенсі під адаптацією розуміють будь-які взаємодії індивіда і середовища, при яких відбуваються узгодження їх структур, функцій та поведінки. У вузькому значенні – ця дефініція розглядається у контексті взаємовідносин особистості з малою групою. Тут процес адаптації розуміється як входження особистості в малу групу, засвоєння нею норм, відносин, зайняття відповідного місця у структурі відносин між її членами [1].

Соціально-психологічний аспект адаптації пов'язували з труднощами засвоєння нових соціальних норм, встановлення і підтримання певного соціального статусу в малій групі. Процес соціально-психологічної адаптації передбачав усвідомлення соціального статусу, рольової поведінки в системі міжособистісних стосунків. Соціально-психологічну адаптацію особистості в групі розглядали як процес взаємодії групи і особистості, в якому особистість виступає як суб'єкт і об'єкт адаптації, а група (соціум) не лише адаптує, але і адаптованою стороною: пристосування індивіда до групи, взаємовідносин у ній, вироблення стилю поведінки. На думку М.О. Свиридова, специфіка соціально-психологічної адаптації полягає в можливості здійснення не тільки пристосувальної, але й перетворювальної діяльності, тобто вона є адаптивно-адаптуєчою системою [22].

Поняття «соціальна адаптація» і «соціально-психологічна адаптація» диференціює І.К. Кряжева [9]: соціальна адаптація – це основа, каркас, на базі якого розвиваються явища соціально-психологічної адаптації. У той же час процес соціально-психологічної адаптації, що оптимально реалізується, є умовою

ефективності адаптації на соціальному рівні. Таким чином, соціальна адаптація є одночасно і умова, і показник успішності соціально-психологічної адаптації [9, 44].

О.Г. Мороз зазначає, що соціальна адаптація включає в себе дві взаємозв'язані сторони: адаптацію до певного виду діяльності (предметну адаптацію), адаптацію до нового колективу (соціально-психологічну адаптацію) [14].

А.В. Фурман пропонує визначення і трактування соціально-психологічної адаптації як: 1) процес і результат активного пристосування індивіда до видозміненого середовища за допомогою найрізноманітніших, індивідуально інтеріоризованих та екстеріоризованих засобів (дій, вчинків, діяльності); 2) компонент дієвого ставлення індивіда до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ним порівняно стабільними умовами і обставинами свого буття; 3) складову осмислення і розв'язання типових та нешаблонних задач і проблем завдяки актуалізації інтелектуального та особистісного потенціалу людини, соціально прийнятним чи ситуативно можливим способам поведінки особистості, вчинкового діяння, спільної діяльності, що конкретно виявляється в наявності таких психологічних феноменів, як оцінка, розуміння і прийняття навколишнього середовища і самого себе [25].

Г.М. Андреева розглядає соціально-психологічну адаптацію як взаємодію особистості та соціального середовища, яка приводить до адекватних співвідношень цілей і цінностей особистості та групи [3].

Соціально-психологічна адаптація, за твердженням О.М. Жмирікова, – це складний, діалектичний, багаторівневий та ієрархічно організований процес взаємодії особистості та соціального середовища, що приводить до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості та середовища, реалізації внутрішньоособистісного потенціалу в конкретних умовах життєдіяльності при сприятливому емоційному самопочутті [7].

Отже, узагальнюючи всі вищенаведені погляди, можна зробити висновок про відсутність у науковій літературі чітких розмежувань у визначеннях понять «соціально-психологічна адаптація» і «соціальна адаптація». Однак, незважаючи на відсутність чіткості в термінології, можна стверджувати, згідно з думкою І.К. Кряжевої, що в структурі загального адаптаційного процесу особистості «соціально-психологічний аспект займає [...] провідну роль, що опосередковує характер протікання інших аспектів адаптації» [9, 44].

Висновки. Наведені нами підходи до дослідження проблем адаптації в рамках психологічних концепцій не розкривають суті всіх існуючих нині понять вказаного явища. І в розгляді деяких питань проблеми соціально-психологічної адаптації видно принципово різні підходи, різні автори вживають цей термін із різними смисловими відтінками. Однак загальним для всіх підходів і напрямків є те, що адаптація існує у двох формах: як процес пристосування до середовища і досягнення гармонійного рівноваги і як результат цього процесу, або адаптованість. На сьогодні немає такого чіткого і однозначного визначення соціальної адаптації, яке б враховувало всю складність і суперечливість цього процесу, у зв'язку з чим проблема соціальної адаптації продовжує залишатися досить актуальною і вимагає наукового та всебічного розгляду. На нашу думку, актуальність проблеми соціальної адаптації не зменшиться, адже мова йде про активне освоєння особистістю нового для неї соціального середовища, соціально-психологічну адаптацію людей у соціальному просторі, який постійно змінюється, вносячи корективи в адаптаційні процеси. Адаптаційні процеси відбуваються постійно, оскільки постійно відбуваються зміни і в соціальних умовах нашого існування, і в нас самих.

Перспективи подальших досліджень. У подальшій роботі над цією проблемою ми простежимо динаміку соціально-психологічної адаптації учнів молодшого шкільного віку, спробуємо виявити соціально-психологічні умови та з'ясувати чинники, що забезпечують ефективність соціально-психологічної адаптації учнів молодшого шкільного віку в школах різних типів, та визначимо шляхи оптимізації цього процесу.

Список використаних джерел

1. Акименко А.К. Понятие о адаптации, ее критериях и механизмах адаптационного процесса / А.К. Акименко // Адаптация личности в современном мире : Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : ИЦ «Наука», 2011. – Вып. 3. – С. 5–18.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б.Г. Ананьев ; под ред. А.А. Бодалева и др. – М. : Педагогика, 1980.
3. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 366 с.
4. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92–100.
5. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
6. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с.
7. Жмыриков А.Н. Диагностика социально-психологической адаптированности личности в условиях деятельности и общения : дисс. ... канд. психол. наук / А.Н. Жмыриков. – М. : АОН, 1989. – 249 с.
8. Завьялова Е.К. Психологические механизмы социальной адаптации человека / Е.К. Завьялова // Вестник Балтийской педагогической академии. – СПб., 2001. – Вып. 40. – С. 55–60.
9. Кряжева И.К. Социально-психологические факторы адаптированности личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / И. К. Кряжева. – М., 1980. – 159 с.
10. Ларионова С.А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика / С.А. Ларионова. – Белгород, 2002. – 200 с.
11. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
12. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16–24.

13. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / И.А. Милославова. – Л., 1974. – 24 с.
14. Мороз О.Г. Професійна адаптація молодого вчителя / О.Г. Мороз. – К., 1980. – 94 с.
15. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии [Текст] / А.А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
16. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / Артур Владимирович Петровский, Михаил Григорьевич Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
17. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / Вадим Артурович Петровский. – М. : РОУ, 1992. – 223 с.
18. Посохова С.Т. Психология адаптирующейся личности / С.Т. Посохова. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. – 241 с.
19. Реан А.А. Психология адаптации личности [Текст] / А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов. // Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.
20. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект / М.В. Ромм. – Новосибирск : Наука, 2002. – 275 с.
21. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн ; [отв. ред. Е. В. Шорохова]. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
22. Свиридов Н.А. Социальная адаптация личности в трудовом коллективе / Н.А. Свиридов. – Л., 1974.
23. Семиченко В.А. Психология социальных отношений / В.А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1999. – 167 с.
24. Скубий М.И. Социальные проблемы адаптации сельских учителей: дис. ...канд. философ. наук / М.И. Скубий. – Новосибирск, 1975. – 198 с.
25. Фурман А.В. Психологія особистісної адаптованості / А.В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 128 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Akimenko A.K. Ponjatie o adaptacii, ee kriterijah i mehanizmah adaptacionnogo processa / A.K. Akimenko // Adaptacija lichnosti v sovremennom mire : Mezhev. sb. nauch. tr. – Saratov : IC «Nauka», 2011. – Vyp. 3. – S. 5–18.
2. Anan'ev B.G. Izbrannye psihologicheskie trudy : v 2 t. / B.G. Anan'ev ; pod red. A.A. Bodaleva i dr. – М. : Pedagogika, 1980.
3. Andreeva G.M. Social'naja psihologija / G.M. Andreeva. – М. : Aspekt Press, 2004. – 366 s.
4. Ball G.A. Ponjatie adaptacii i ego znachenie dlja psihologii lichnosti / G.A. Ball // Voprosy psihologii. – 1989. – № 1. – S. 92–100.
5. Berezin F.B. Psihicheskaja i psihofiziologicheskaja adaptacija cheloveka / F.B. Berezin. – L. : Nauka, 1988. – 270 s.
6. Vygotskij L.S. Psihologija / L.S. Vygotskij. – М. : Izd-vo JeKSMO-Press, 2002. – 1008 s.
7. Zhmyrikov A.N. Diagnostika social'no-psihologicheskoy adaptirovannosti lichnosti v uslovijah dejatel'nosti i obshhenija : diss.... kand. psihol. nauk / A.N. Zhmyrikov. – М. : AON, 1989. – 249 s.
8. Zav'jalova E.K. Psihologicheskie mehanizmy social'noj adaptacii cheloveka / E.K. Zav'jalova // Vestnik Baltijskoj pedagogicheskoy akademii. – SPb., 2001. – Vyp. 40. – S. 55–60.
9. Krjazheva I.K. Social'no-psihologicheskie faktory adaptirovannosti lichnosti : diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 / I. K. Krjazheva. – М., 1980. – 159 s.
10. Larionova S.A. Social'no-psihologicheskaja adaptacija lichnosti: teoreticheskaja model' i diagnostika / S.A. Larionova. – Belgorod, 2002. – 200 s.
11. Leont'ev A.N. Problemy razvitija psihiki / Aleksej Nikolaevich Leont'ev. – М. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1981. – 584 s.
12. Maklakov A.G. Lichnostnyj adaptacionnyj potencial: ego mobilizacija i prognozirovanie v jekstremal'nyh uslovijah / A.G. Maklakov // Psihologicheskij zhurnal. – 2001. – T. 22. – № 1. – S. 16–24.
13. Miloslavova I.A. Ponjatie i struktura social'noj adaptacii : avtoref. diss. ... kand. filoz. nauk / I.A. Miloslavova. – Л., 1974. – 24 s.
14. Moroz O.H. Profesiynna adaptatsiya molodoho vchytelya / O.H. Moroz. – К., 1980. – 94 s.
15. Nalchadzhan A.A. Psihologicheskaja adaptacija: mehanizmy i strategii [Текст] / А.А. Налчаджян. – М. : Jeksmo, 2010. – 368 s.
16. Petrovskij A.V. Osnovy teoreticheskoy psihologii / Artur Vladimirovich Petrovskij, Mihail Grigor'evich Jaroshevskij. – М. : INFRA-M, 1998. – 528 s.
17. Petrovskij V.A. Psihologija neadaptivnoj aktivnosti / Vadim Arturovich Petrovskij. – М. : ROU, 1992. – 223 s.
18. Posohova S.T. Psihologija adaptirujushhejsja lichnosti / S.T. Posohova. – SPb. : Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2001. – 241 s.
19. Rean A.A. Psihologija adaptacii lichnosti [Текст] / А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов. // Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.
20. Romm M.V. Adaptacija lichnosti v sociume: teoretiko-metodologicheskij aspekt / M.V. Romm. – Novosibirsk : Nauka, 2002. – 275 s.
21. Rubinshtejn S.L. Problemy obshhej psihologii / S.L. Rubinshtejn ; [otv. red. E. V. Shorohova]. – М. : Pedagogika, 1976. – 416 s.
22. Sviridov N.A. Social'naja adaptacija lichnosti v trudovom kollektive / N.A. Sviridov. – Л., 1974.
23. Semichenko V.A. Psihologija social'nyh otnoshenij / V.A. Semichenko. – К. : Magistr-S, 1999. – 167 s.
24. Skubij M.I. Social'nye problemy adaptacii sel'skih uchitelej: dis. ...kand. filosof. nauk / M.I. Skubij. – Novosibirsk, 1975. – 198 s.
25. Furman A.V. Psykholohiya osobystisnoyi adaptovanosti / A.V. Furman. – Ternopil' : Ekonomichna dumka, 2003. – 128 s.

Serdukova, I.M. Theoretical analysis of studying the problem of social adaptation in Ukrainian psychological literature. Individuals' social adaptation is one of the important problems of modern science. Comparative analysis of the investigations into the problem of adaptation in various sciences has found that it remains poorly investigated in social psychology.

In Ukrainian scientific literature the problem of social adaptation has received some of the researchers' attention. However, there are many different approaches to understanding the nature of social adaptation. Although the concept of social

adaptation has been analyzed by many scientists, there are few investigations in Ukrainian social psychology dedicated to its content, characteristics, factors and components.

To study effectively social adaptation researchers first need to clarify the content and nature of such key concepts as adaptation, social adaptation, social and psychological adaptation, as well as their use in scientific and psychological literature.

Ukrainian psychological literature analyzes three aspects of social adaptation: adaptation as a process, adaptability (ability to adapt), and adeptness as a result of the process of adaptation. Besides, along with the general concept of social adaptation, the concept of social-psychological adaptation has become quite popular.

Analyses of the nature of social-psychological adaptation in terms of different scientific schools and approaches have made it possible to define the social-psychological adaptation as a complex dialectical process of individual-environment interactions creating an optimal combination of goals and values of the individual and the environment and leading to the realization of personal potential in different situations characterized by emotional stability. Socio-psychological adaptation is referred to as the individual's active use of strategies and ways of situation control which is influenced by the individual and/or other individual / group of individuals who mutually adapt and create a single adaptive space.

Keywords: individual, entity, social psychology, social adaptation, social and psychological adaptation, adaptability, adeptness, adaptive potential.

Відомості про автора

Сердюкова Інна Миколаївна, асистент кафедри психології Інституту педагогіки, психології та мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Serdyukova, Inna Mykolayivna, assistant, dept. of psychology, Institute of Pedagogy, Psychology and Art, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhail Kotsyubynsky, Vinnytsia, Ukraine.

E-mail: karuina@ukr.net

УДК 159.922.7:316.6

Спицька Л.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ОЦІНКА НАСЛІДКІВ НЕСПРИЯТЛИВИХ УМОВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ВИНИКНЕННІ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Спицька Л.В. Соціально-психологічна оцінка наслідків несприятливих умов соціалізації у виникненні делінквентної поведінки неповнолітніх. У статті показано, що соціалізація неповнолітніх здійснюється через низку умов: цілеспрямоване виховання, навчання і випадкові соціальні впливи в діяльності і спілкуванні. Констатовано, що не завжди процес соціалізації відбувається без проблем: іноді під впливом некерованих соціальних впливів виникає дезадаптація, яка може в подальшому призвести до делінквентної поведінки. Визначено, що протиправна поведінка тісно пов'язана з соціально-психологічними чинниками, що сприяють формуванню дезадаптації особистості: в організації виховання, що призводить до розвитку антигромадянської орієнтації і асоціальної мотивації; у розумінні соціальних ролей, що призводять або до заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значущості, або до ухилення від виконання ролі; у системі спілкування (звуження кола спілкування, спілкування в групі з ненормативною поведінкою, неможливість задоволення потреб в емоційному контакті чи самоствердженні тощо); індивідуального соціального досвіду, залежного від помилок у вихованні, специфіки спілкування, засвоєння норм асоціальної поведінки тощо; соціального контролю, що залежить від недостатньої ефективності діяльності сім'ї, навчально-виховних та виробничих організацій, правоохоронних органів; у соціальній адаптації, що відбиває, зокрема, процеси міграції та урбанізації.

Ключові слова: неповнолітні, соціалізація, адаптація, дезадаптація, делінквентна поведінка, психологічна корекція.

Спицькая Л.В. Социально-психологическая оценка последствий неблагоприятных условий социализации в возникновении делинквентного поведения несовершеннолетних. В статье показано, что социализация несовершеннолетних осуществляется посредством ряда условий: целенаправленное воспитание, обучение и случайные социальные воздействия в деятельности и общении. Констатировано, что не всегда процесс социализации происходит без проблем: иногда под влиянием неуправляемых социальных воздействий возникает дезадаптация, которая может в дальнейшем привести к делинквентному поведению. Определено, что противоправное поведение тесно связано с социально-психологическими факторами, способствующими формированию дезадаптации личности: в организации воспитания, приводящей к развитию антигражданской ориентации и асоциальной мотивации; в понимании социальных ролей, приводящему либо к отрицанию роли, непониманию ее социальной значимости, либо к уклонению от исполнения роли; в системе общения (сужение круга общения, общение в группе лиц с ненормативным поведением, невозможность удовлетворения потребностей в эмоциональном контакте или самоутверждении и т.п.); индивидуального социального опыта, зависящего от ошибок в воспитании, от специфики общения, усвоения норм асоциального поведения и т.д.; социального контроля, зависящего от недостаточной эффективности деятельности семьи, учебно-воспитательных и производственных организаций, правоохранительных органов; в социальной адаптации, отражающей, в частности, процессы миграции и урбанизации.

Ключевые слова: несовершеннолетние, социализация, адаптация, дезадаптация, делинквентное поведение, психологическая корекция.

Постановка проблеми. Складні й суперечливі умови економічної та соціально-політичної нестабільності посилюють проблему дезадаптації неповнолітніх та сприяють відхиленням у їхній поведінці. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптаційні можливості неповнолітніх, то процес їхньої соціальної адаптації блокується або відбувається невдало та виникають передумови для формування делінквентної поведінки.